

HAL
open science

Nacionalitat sense nació: comunitats “imaginades” i l’imaginari de les elits a la Rússia moscovita

Aleksandr Musin

► **To cite this version:**

Aleksandr Musin. Nacionalitat sense nació: comunitats “imaginades” i l’imaginari de les elits a la Rússia moscovita. Flocel Sabaté. La Nació a l’Edat Mitjana, pp.73-89, 2020, 978-84-1303-243-6. hal-03195676

HAL Id: hal-03195676

<https://normandie-univ.hal.science/hal-03195676v1>

Submitted on 13 Apr 2021

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L’archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d’enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

NACIONALITAT SENSE NACIÓ: COMUNITATS “IMAGINADES” I L’IMAGINARI DE LES ELITS A LA RÚSSIA MOSCOVITA

ALEKSANDR MUSIN*

A vui en dia està àmpliament acceptat que la noció de nació, els nacionalismes moderns i els mites nacionals tenen els seus orígens en les cròniques medievals: *Modern history was born in the nineteenth century, conceived and developed as an instrument of European Nationalism.*¹ Això no obstant, el concepte de Patrick Geary era només un petit episodi acadèmic d’una àmplia construcció mental. Mentre els detalls apunten cap al passat, la imatge que es té tendeix cap a la modernitat i al present.

La construcció de la mateixa imatge té la seva pròpia història. Als inicis dels anys vuitanta del segle xx, John Armstrong revisà de manera crítica la possibilitat de què les nacions existissin abans del sorgiment del nacionalisme i la “nació-estat” en el segle XIX, i posteriorment Benedict Anderson explicà la natura històrica de les nacions com “comunitats imaginades”,² o el que és el mateix, un fenomen inventat i qüestionable. Les seves idees van ser desenvolupades per Eric Hobsbawm, qui proposà considerar el fenomen de nació com purament artificial, cosa que no tenia fonaments en la història europea anterior.³ Acceptant aquestes construccions acadèmiques i dins del context de l’enderroc de l’ordre comunista en l’Europa central oriental, Francis Fukuyama va anunciar “la fi de la història”.⁴ De fet, ell només es referia a la fi de la història dels

* Aleksandr MUSIN (Sant Petersburg, 1964) és *Senior Research Fellow* a l’Institut per la Història de la Cultura Material, a l’Acadèmia russa de Ciències, Sant Petersburg, Rússia. És un expert en història medieval i arqueologia de l’Europa central oriental i els intercanvis culturals entre els móns llatí i bizantí. Entre les seves publicacions més destacades trobem: *Milites christi Древней Руси: воинская культура русского Средневековья в контексте религиозного менталитета (Milites Christi de la Rus’ primitiva: cultura militar i mentalitat religiosa)* (Sant Petersburg, 2005); Aleksandr MUSIN, Dmitry E. AFINOGENOV, Elena V. TOROPOVA (eds.), *В поисках утраченной Византии (A la cerca del Bizanci perdut)* (Sant Petersburg, 2007); *Загадки дома Святой Софии : Церковь Великого Новгорода в X-XVI вв. (L’església de Novgorod als segles x-xvi)* (Sant Petersburg, 2016). Agraïeix al Professor Flocel Sabaté i al Dr. Isaac Lampurlanès la cura que han tingut sobre el text en català.

1. Patrick GEARY, *The myth of nations: the medieval origins of Europe*, Princeton University Press, Princeton, 2002, p. 9. Traducció francesa: Patrick GEARY, *Quand les nations refont l’histoire. L’invention des origines médiévales de l’Europe*, Aubier, París, 2004.

2. John ARMSTRONG, *Nations before nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982; Benedict ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londres, 1983.

3. Eric HOBBSBAWM, *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge University Press, Nova York, 1990.

4. Francis FUKUYAMA, “The End of History?”, *The National Interest*, 16 (Washington, 1989), p. 3-18 ; Francis FUKUYAMA, *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, Farrar, Straus and Giroux, Nova York, 2018.

països europeus centrals de l'est que, després del rebuig de la imposició soviètica com part del seu passat nacional, aparentment acceptaren els valors democràtics anglosaxons. Tanmateix, la nova història d'aquests països tot just acaba de començar...

En realitat, aquests conceptes acadèmics derivaven de motivacions polítiques, basades en les les “pors existencials” dels intel·lectuals americans respecte al nacionalisme europeu. De fet, ells no havien tingut les mateixes experiències històriques i ètniques que tingueren els acadèmics europeus. L'específica natura de la història de les nacions europees els provoca certa incomoditat i por vers un futur impredecible.

Aquest fet es va posar de manifest ben aviat a través del famós “discurs del pollastre Kiev” del president dels Estats Units George Bush a Kiev, Ucraïna, l'1 d'agost de 1991, en vigílies de l'ensorrament de la Unió Soviètica. Ell advertia en contra de la independència d'Ucraïna si aquesta només anava a canviar la tirania soviètica per una altra de caire nacional: “Els americans no recolzaran aquells que cerquen la independència per reemplaçar una tirania llunyana per un despotisme local. No ajudaran a aquells que promouen un nacionalisme suïcida basat en l'odi ètnic”.

En aquest punt, l'estretor de mires acadèmica, l'alarmisme social i els interessos polítics hi encaixaven bé.⁵ Patrick Geary només donà forma de manera esplèndida a les supersticions de l'establiment del suposat rol de la història medieval en el creixement, real o imaginat, del nacionalisme europeu, en forma d'estudi historiogràfic. L'aplicació d'aquesta “historiografia preventiva” a l'edat mitjana europea central i oriental podia trobar-se en els treballs de Florin Curta⁶ i d'Aleksei Tolochko.⁷ Ells estengueren la metodologia motivada políticament dels estudis medievals sobre la revisió de l'etnògenesis eslava a la regió del Danubi i el sorgiment d'un primerenc estat a l'Europa de l'est del segle x. En ambdós casos, el factor ètnic fou qüestionat⁸ i els eslaus venen a ser considerats, en definitiva, com a “fabricats” en la *Crònica Primària dels Rus* en el pas del segle XI al XII.

5. Vegeu una altra reacció als canvis polítics: Mark VON HAGEN, “Does Ukraine Have a History?”, *Slavic Review*, 54/3 (Urbana-Champaign, 1995), p. 658-673.

6. Florin CURTA, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

7. Aleksei TOLOCHKO, *Очерки начальной Руси*, Laurus, Sant Petersburg – Kiev, 2015; Georgiy KASIANOV, Oleksii TOLOCHKO, “National Histories and Contemporary Historiography: The Challenges and Risks of Writing a New History of Ukraine”, *The future of the past: new perspectives on Ukrainian history*, Serhii PLOKHYY (ed.), Ukrainian Research Institute of Harvard University, Cambridge, 2016, p. 67-93. Per aquest debat, vegeu: Aleksandr MUSIN, “Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об ‘Очерках начальной Руси’, составленных Алексеем Петровичем Толочко”, *Княжа доба: історія і культура*, 10 (Lviv, 2016), p. 242-257.

8. Deixo apart el problema específic de la relació entre etnicitat i cultura material que encara es discuteix en l'arqueologia moderna. Això es deu, per una banda, a la complexitat del procediment arqueològic i l'anàlisi d'informació indirecta; i, per altra banda, reflecteix la situació ideològica específica de la comunitat científica europea, afectada pel síndrome de postguerra, després de la segona guerra mundial, moment en què el factor ètnic, especialment a Alemanya, jugà el seu rol dramàtic. Vegeu la darrera ronda de discussions al respecte a: Michel KAZANSKI, Patrick PÉRIN, “Identité ethnique en Gaule à l'époque des Grandes Migrations et des Royaumes barbares: étude de cas archéologiques”, *Antiquités Nationales*, 39 (Paris, 2008), p.181-216; Guy HALSALL, “Ethnicity and early medieval cemeteries”, *Arqueologia y Territorio Medieval*, 18 (Jaén, 2011), p. 15-27; Michel KAZANSKI, Patrick PÉRIN, “Archéologie funéraire et ethnicité en Gaule à l'époque mérovingienne (réponse à Guy Halsall)”, *Entangled identities and otherness in late antique and early medieval Europe: historical, archaeological and bioarchaeological approaches*, Jorge LÓPEZ QUIROGA, Michel KAZANSKI, Vujadin IVANIŠEVIĆ (dirs.), BAR Publishing, Oxford, 2017, p. 192-212.

En efecte, dins de la tendència moderna de revisar les històries nacionals europees, presenciem la col·lisió de diferents tipus de nacionalismes: els nacionalismes tradicionals de països europeus amb una història rica i llarga, un nacionalisme polític inclusiu de *courte durée*, nascut als Estats Units d'Amèrica, i els nacionalismes locals de petits països d'Europa oriental i central, desenvolupats a l'ombra de diferents imperis i grans poders.⁹ En tots els casos, la seva aplicació al passat medieval hauria de ser tractada com una deformació de la història.¹⁰

Després d'aquesta breu introducció a l'interès del passat medieval per motius polítics, cal oferir una característica dels seus principis metodològics bàsics. Un grup ètnic és habitualment considerat com una categoria social pròpia d'una determinada població, basada en la percepció social compartida d'unes comunes tradicions ancestrals i culturals. A la vista de la comunitat científica, aquests trets compartits normalment comporten la formació de la identitat formulada en diferents narracions ideològiques.

Tot i això, la noció d'identitat va ser creada només en temps moderns i en la història contemporània.¹¹ La seva aplicació a l'Edat Mitjana només és una abstracció que té com a objectiu modernitzar el passat després de les percepcions modernes. La identitat medieval presenta un fenomen contradictori, cosa que provoca el debat.¹² En conseqüència, seria imprudent argumentar que les etnicitats existeixen gràcies a la seva història imaginada. En efecte, les identitats i les narracions històriques que les recolzen i aproven es formaren per l'activitat conscient de les elits socials i polítiques com un 'constructe' situacional (en això, Patrick Geary no s'equivoca).¹³ M'agradaria afegir que la identitat presenta un segon 'constructe' que es basa en una sèrie de característiques culturals, lingüístiques i etnogràfiques (etnològiques) compartides per un grup social. Per consegüent, les identitats ètniques divideixen i unifiquen pobles en la forma de societats més o menys organitzades, juntament amb un conjunt d'eixos verticals que reflecteixen una jerarquia axiològica.¹⁴

9. Vegeu per exemple: István Bibó, *Misère des petits États d'Europe de l'Est*, L'Harmattan, París, 1986; Milan KUNDERA, "Un Occident kidnappé, ou la tragédie de l'Europe Centrale", *Le Débat*, 27 (París, 1983-1985), p.3-23.

10. Fins i tot els seguidors del nou enfocament han d'acceptar que els llibres nous provoquen immediatament connotacions inevitables sobre la competència entre històries nacionals diferents. *I don't believe – escriu un d'ells – that his own Romanian origins have anything to do with Florin Curta's more recent championing of the zone between the Carpathians and the Danube*. Peter HEATHER, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford, 2010, p. 479.

11. Jean-Claude KAUFMANN, "Identité", *Dictionnaire des Sciences humaines*, Patrick SAVIDAN, Sylvie MESURE (eds.), Presses Universitaires de France, París, 2006, p. 593-595.

12. En aquest debat vegeu, per exemple: Pierre BAUDUIN, VÉRONIQUE GAZEAU, YVES MODÉLAN (eds.), *Identité et Ethnité. Concepts, débats historiographiques, exemples (IIIe-XIVe siècle)*, Publications du Centre de recherches archéologiques et historiques anciennes et médiévales, Caen, 2008; Walter POHL, Gerda HEYDEMANN (eds.), *Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*, Brepols, Turnhout, 2013; Stefan SCHUSTEREDER, *Strategies of Identity Construction: The Writings of Gildas, Aneirin and Bede*, V & R Unipress GmbH, Göttingen, 2015.

13. Patrick GEARY, "Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages", *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 113 (Viena, 1983), p. 15-26

14. James PEOPLES, Garrick BAILEY, *Humanity: An Introduction to Cultural Anthropology*, Cengage Learning, Stamford, 2010, p. 367, 389.

Aquesta jerarquia axiològica pot comparar-se amb el sistema d'“orientacions de valors”.¹⁵ Si la identitat és només un ‘constructe’ científic usat en la recerca historiogràfica, els valors socials i culturals, incloïent-hi també les preferències lingüístiques i la variació de la seva orientació, aleshores podem suposar que les identitats són una realitat medieval apropiades per a diferents grups o societats. Conseqüentment, en l'estudi medieval seria raonable canviar l'enfocament de la recerca, de tal manera que no es centri en les identitats dubtoses sinó els valors que configuren un grup regional. Aquest grup s'hauria de considerar com un *ethnos* històric en el sentit del terme grec clàssic. Els valors col·lectius i la seva relació amb *ethnos* regionals veïns podrien investigar-se mitjançant l'estudi de textos medievals que reflecteixen les reaccions mentals estereotípiques en front de l'alteritat, així com també a través de l'anàlisi de trets destacats en la cultura material local. Aquestes particularitats “etnogràfiques” podrien canviar en el temps i els seus canvis mostrarien clarament la direcció de l'evolució i desenvolupament de la societat local, la qual finalment desembocaria en la formació de la nació en el sentit modern del terme.

Juntament amb les identitats, un dels instruments conjunt o encaixament de recerca principals de l'enfocament críticament revisat és el deconstructivisme dels textos medievals. Aquests es consideren com un grup o col·lecció de *topoi*, empremtes i models que no reflectien la realitat històrica o que la transformaven de manera rellevant. En primer lloc, això és característic de la historiografia anglosaxona,¹⁶ menys conegut a França,¹⁷ i esdevé molt atractiu per a l'estudi de la història de l'Europa oriental medieval.¹⁸ Tanmateix, aquesta metodologia comporta una greu mancança: fou desenvolupada durant l'estudi de la literatura europea del segle XIX¹⁹ amb un element creatiu important i autoria indivi-

15. Pel que fa a les idees bàsiques vegeu: Florence KLUCKHOHN, Fred STRODTBECK, *Variations in value orientations*, Row, Peterson, Evanston, 1961. Aquest enfocament elaborat per resoldre conflictes en una societat multiètnica contemporània pot ser adoptada fàcilment en els estudis medievals.

16. Vegeu per exemple: Eric HOBBSBAM, “Introduction: Inventing Traditions”, *The Invention of Tradition*, Eric Hobsbawm, Terence RANGER (eds.), Cambridge University Press, Nova York, 1983, p. 1-14; David CARR, *Time, Narrative and History*, Indiana University Press, Bloomington, 1986; Hayden WHITE, “The Value of Narrativity in the Representation of Reality”, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1987, p. 4-25; Robert BERKHOFFER, *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995; Alun MUNSLOW, *Deconstructing history*, Routledge, Londres, 1997; Gabrielle SPIEGEL, *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998.

17. Paul RICEUR, *Temps et Récit*, Seuil, París, 1983-1985, vol. 1-3; Roger DRAGONETTI, *Le Mirage des sources. L'art du faux dans le roman médiéval*, Seuil, París, 1987; Alain CORBELLARI, “Le texte médiéval. La littérature du Moyen Age entre topos et création”, *Poétique*, 163/3, (París, 2010), p. 259-273; Suzanne CITRON, *Le mythe national: l'histoire de France revisitée*, Editions de l'Atelier, Ivry-sur-Seine, 2017.

18. Tatiana VILKUL, *Люди и князь в древнерусских летописях середины XI-XIII вв.*, Kvardiga, Moscou, 2009 (vegeu la ressenya d'Edward Keenan a: Edward KEENAN, “Tat'iana L. Vilkul, Liudi i kniaz' v drevnerusskikh letopisiakh serediny XI-XIII vv. (The People and the Prince in Old Russian Chronicles from the Mid-11th to the 13th Centuries)”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/2 [Washington, 2011], p. 501-509); Pavel LUKIN, “On Deconstruction and Ethnicity”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/4 (Washington, 2011), p. 1006-1008; Aleksei ТОЛОСНКО, “Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus’”, *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070-1200)*, Ildar GARIPZANOV (ed.), Brepols, Turnhout, 2011, p. 205-227.

19. Hayden WHITE, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973.

dual. Aquests dos principis són atípics entre els autors medievals. Els transvasaments d'aquest enfocament a l'estudi de la literatura medieval sense cap precaució menà a una profunda incomprensió dels principis amb què s'aplegava i exposava la informació a l'Edat Mitjana: seria imprudent esperar que Jordanes i Beda el Venerable creessin les seves històries mitjançant el mateix algoritme que Alfred Bryant usà en escriure la història del poble zulu al començament del segle XX.²⁰

Tal com hem pogut veure més amunt, la principal percepció de la comunitat científica contemporània, respecte de les nacions i l'ètnicitat a l'Edat Mitjana, es basa en projectar sobre el passat la noció moderna de nacionalitat i identitat. Els investigadors sovint estan lligats a la contradictòria metodologia de llegir els textos medievals. Evidentment, la deconstrucció de la tradició que pretenia ser medieval només era una part de les protestes de l'acadèmia contra la revifada dels nacionalismes europeus del segle XX. Això no obstant, l'ús excessiu dels textos medievals per part dels nacionalismes no pot ser un pretext per passar per alt la seva importància històrica: *abusus non tollit usum*.²¹

Com a resultat, aquest enfocament comporta la modernització del passat medieval i impedeix la correcta comprensió de l'Edat Mitjana, especialment pel que fa als rols de l'*ethnos* i les nacions premodernes en el desenvolupament de la societat. De totes maneres, els grups ètnics i regionals medievals no eren conscients que fossin "imaginats" i participaven activament de la història. Encara més que això, la revisió crítica de l'enfocament deixa al descobert dificultats en la diferenciació entre els texts de l'alta i els de la baixa edat mitjana, i en la pràctica considera aquesta edat mitjana com un període d'"edat fosca" sense distincions. La meua opinió al respecte és que l'estudi dels orígens dels nacionalismes moderns i la seva correcta interpretació es pot dur a terme només sobre la base d'una interpretació diferenciada entre els textos de l'alta edat mitjana i els provinents de la seva interpretació a la baixa edat mitjana.

El brillant exemple de les diferències substancials entre el concepte d'ètnia altmedieval i la noció de nació a la baixa edat mitjana és present en les històries regionals de l'est d'Europa. Caldria destacar que en la imaginació de la comunitat científica moderna la història medieval de l'Europa oriental és principalment identificada amb la història de Rússia. Aquest enfocament no es pot considerar com una simple "imprecisió" terminològica.²² Aquest era el crucial error de la política dominant d'Europa i Amèrica que portà al segle XX la inestabilitat política i les catàstrofes ètniques a l'Europa de l'est,²³ incloent-hi la continuació fins als nostres dies en la guerra entre Rússia i Ucraïna al

20. Vegeu dubtes també a: Sylvain VENAYRE, "Avant-propos", *Écrire l'histoire*, 7, (París, 2011), p. 9-21.

21. Pel que fa a aquesta discussió vegeu: Susan REYNOLDS, "Medieval 'origines gentium' and the community of the realm", *History* 68 (Hoboken, 1983) 375-390; Antony SMITH, "The myth of the 'modern nation' and the myths of nations", *Ethnic and Racial Studies*, 11/1 (Londres, 1988), p. 1-26. Vegeu també: Robert EVANS, Guy MARCHAL (eds.), *The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and the Search for Origins*, Palgrave Macmillan, Nova York, 2011.

22. Vegeu, per exemple: Christian RAFFENSPERGER, *Conflict, Bargaining, and Kinship Networks in Medieval Eastern Europe*, Lexington Books, Lanham, 2018.

23. Vegeu, per exemple: Timothy SNYDER, "The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943", *Past and Present*, 179 (Oxford, 2003), p. 197-234.

Donbass. De fet, l'Europa oriental tingué les pròpies històries regionals que fins avui en dia defineixen el destí del subcontinent.

En el present text, em proposo analitzar el desenvolupament i evolució de les percepcions ètniques a l'Europa de l'est medieval entre els segles XII i XVI. En aquell temps l'ètnicitat era molt comú que fos un sinònim de regionalitat i viceversa. L'estimació de les etnicitats de l'Europa oriental medieval en transició és inseparable de l'estudi comparatiu de la percepció de l'*orbis gentium* de les societats dels Rus' (Rus' de Kiev, segles XI-XIII) i dels russos (moscovites, segles XIV-XVI). Aquesta comparació pot donar-nos una idea de la variació cronològica de l'orientació de valors i la direcció de la seva evolució.

Cal destacar, ara bé, una petita particularitat de les fonts conservades. Pel període que comprèn de la primera meitat del segle XII fins al XIV, disposem només del corpus de cròniques eslaves que es basen en la percepció ètnica de la *Crònica Primària dels Rus'*, a Kiev, de principis del segle XII (*Història dels anys passats* o *Nestorchronik*).²⁴ La situació canvia al segle XV, gràcies al creixent interès per la història de les societats moscovita i de Novgorod. L'anàlisi crítica dels diferents tipus de fonts del segle XV i XVI, les cròniques medievals tardanes²⁵, els textos polèmics i publicistes (*Slovo o pogibelii Russkoy zemli* ["La Història de la Ruina de la Terra Russa"],²⁶ *Skazanie o velikikh knyaz'yakh Vladimirskikh* ["La Història del Gran Príncep de Vladimir"],²⁷ *Kniga stepennaya tsarskogo rodosloviya* ["Llibre dels graus de la genealogia reial" o "Llibre de les generacions de la família del tsar"],²⁸ *Istoriya o Kazanskom tsarstve* ["Història del

24. *Лаврентьевская летопись*, Izdates.stvo vostochnoy literatury, Moscou, 1962 (=Полное собрание русских летописей, vol. 1); *Ипатьевская летопись*, Izdates.stvo vostochnoy literatury, Moscou, 1962 (=Полное собрание русских летописей, vol. 2). Per una traducció anglesa, la qual és inexacta i arcaica, vegeu: *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, eds. Samuel CROSS, Olgerd SHERBOWITZ-WETZOR, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1930. Per una traducció castellana, vegeu: *Relato de los años pasados según la Crónica Laurenciana (1377)*, ed. i trad. Ángel Luis ENCINAS MORAL, Miraguano, Madrid, 2004. Quasi tota l'edició de les cròniques russes en llengua eslava es troba a la sèrie: *Полное собрание русских летописей* Sant Petersburg (Petrograd, Leningrad) - Moscou, des de 1841, vol. 1-41.

25. Entre aquestes, caldria citar primer de tot: *Новгородская первая летопись старшего изводов*, Iskusstvo, Moscou - Leningrad, 1950 (vegeu la traducció anglesa a: *The Chronicle of Novgorod (1016-1471)*, eds. Robert MICHELL, Nevill FORBES, Royal Historical Society, Londres, 1914); *Московский летописный свод конца XV в.*, Izdates.stvo vostochnoy literatury, Moscou - Leningrad, 1949 (=Полное собрание русских летописей, vol. 25); *Софийская I летопись*, Тир. E. Pratsa, Sant Petersburg, 1851 (=Полное собрание русских летописей, vol. 5); *Львовская летопись*, Тир. E. Pratsa, Sant Petersburg, 1910 (=Полное собрание русских летописей, vol. 20/1); *Летопись Авраамки*, Тир. E. Pratsa, Sant Petersburg, 1889 (=Полное собрание русских летописей, vol. 16); *Новгородская IV летопись*, Izdates.stvo vostochnoy literatury, Leningrad, 1929 (=Полное собрание русских летописей, vol. 4.1/3); *Воскресенская летопись*, Тир. E. Pratsa, Sant Petersburg, 1856-1859 (=Полное собрание русских летописей, 7-8); *Никоновская летопись*, Тир. E. Pratsa, Sant Petersburg, 1863 (=Полное собрание русских летописей, 9-14) (segona edició: Petrograd, 1918).

26. Yuriy BEGUNOV, *Памятник русской литературы XIII века "Слово о погубели русской земли"*, Leningradskoe otd-nie, Moscou - Leningrad, 1965.

27. *Сказание о князьях Владимирских*, ed. Rufina DMITRIEVA, Academy of Sciences, Moscou - Leningrad, 1955.

28. *Книга Степенная царского родословия*, ed. Platon VASENKO, imperatorskaya arkhograficheskaya kommissiya, Sant Petersburg, 1908, 1913 (=Полное собрание русских летописей, vol. 21/1-2); *The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness*, eds. Gail LENHOFF, ANN KLEIMOLA, SLAVICA PUBLISHERS, BLOOMINGTON, In., 2011.

Regne Kazan”)),²⁹ les correspondències diplomàtiques moscovites amb els Grans Ducs de Lituània i els reis polonesos de finals del segle xv i del xvi,³⁰ així com el contrast entre aquestes mateixes fonts, permet obtenir una imatge fiable de l’orientació dels valors de l’Europa de l’est en transició.

Ens interessarem especialment en dues classes d’informació sobre els valors ètnics i les representacions: la narrativa etnogeogràfica i la memòria del passat que inclogui l’*origo gentis*. Tanmateix, per entendre correctament aquest fenomen, l’estudi s’ha d’alliberar de les càrregues historiogràfiques derivades de la tirania d’un concepte vinculant.³¹ Els intel·lectuals moscovites de la baixa edat mitjana que reinterpretaren la *Crònica Primària dels Rus’* i la historiografia imperial russa i contemporània basada en la tradició baixmedieval estableixen cada trajectòria del desenvolupament de l’Europa de l’est des del primitiu poble Rus’ al voltant de Kiev, passant, sense solució de continuïtat, per l’Estat moscovita, l’imperi Rus i el soviètic fins a arribar a la Rússia actual, o el que és el mateix, “de Vladimir a Vladimir”. Avui en dia és obvi que la idea de la Rus’ de Kiev com una entitat clarament identificable amb un sistema unitari de poder, llei, fiscalitat, cultura i nacionalitat, segons proposà Boris Grekov a mitjans dels anys trenta del segle xx,³² era únicament un concepte d’“Unió Soviètica” projectada artificialment cap al passat. Això mateix també afecta a les representacions ètniques. Les Humanitats en l’entorn rus estan dominades per un plantejament primordial que assumeix l’existència de la nació russa des del segle x, quan hauria estat moldejada en la forma de l’“antiga nacionalitat russa”.³³ Aquest enfocament passa per alt importants diferències culturals, lingüístiques i etnogràfiques entre les diferents regions de l’Europa de l’est medieval.

La història de l’Europa oriental pot ser explicada com un seguit de transformacions consecutives del terme històric –i fenomen objectivable– Rus’/Rhôs. Aquest terme podria indicar simultàniament tant el nom d’un grup social amb un rerefons ètnic com la denominació regional. En un principi, els Rus’ com a grup social evolucionà cap a un *ethnos* regional. Aquest *ethnos* donà nom al territori amb nucli a Kiev, a l’actual Ucraïna (*Ruskaya zemlya*/ Terra dels Rus’, *terra* com a concentració de valors medievals). Els

29. *Казанская история*, eds. Varvara ADRIANOVA-PERETS, Galina MOISEEVA, Izd-vo Akademii nauk SSSR, Moscou, 1954.

30. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича. Ч. 1 (годы с 1487 по 1533)*, ed. Gennadiy KARPOV, Tipografiya A: Katanskogo i K., Sant Petersburg, 1882 (=Сборник Русского исторического общества, 35); *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством, часть 3-я (годы с 1560 по 1570)*, ed. Gennadiy KARPOV, Tipografiya A: Katanskogo i K., Sant Petersburg, 1892 (=Сборник Русского исторического общества, 71).

31. Vegeu, per exemple: Elizabeth BROWN, “The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe”, *The American Historical Review*, 79/4 (Bloomington, 1974), p. 1063-1088; Charles BOWLUS, “Ethnogenesis: The Tyranny of a Concept”, *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Andrew GILLET (ed.), Brepols, Turnhout, 2002, p. 241-256

32. Boris GREKOV, *Киевская Русь*, Izd-vo Akademii nauk SSSR, Moscou – Leningrad, 1939; Boris GREKOV, *Kiev Rus*, Foreign Languages Publishing, Moscou, 1959.

33. Aquest concepte va ser proposat després de la segona guerra mundial: Vladimir MAVRODIN, *Древняя Русь: происхождение русского народа и образование Киевского государства*, Gospolizdat, Moscou, 1946.

posteriors termes etnosocials i geopolítics de Rus' i Terra dels Rus' es transportaren als territoris veïns i a la seva població en el context de competència política entre les diferents branques de la dinastia Ruríkides. Només en temps moderns aquest procés acabà sobre el territori de l'Imperi rus amb la formació del clàssic terme ètnic *Rossiyarin/Russskiy*.

La transformació començà ja en els segles IX-X amb l'incipient penetració de grups dispersos d'escandinaus a l'Europa de l'est. Per aquest període no podem identificar els Rus' com a grup idèntic als escandinaus o varegs. S'hauria de tenir en compte que el poble Rus' no era un *ethnos* diferent (Rus' varegs) com el cronista de la *Crònica Primària dels Rus'* afirma: "Aquest mateixos varegs eren coneguts com a Rus', tal com alguns altres són anomenats suecs, i encara altres normands, anglesos o gots, perquè així eren anomenats. (...) Tres germans, amb els seus parents, foren els qui juntament amb tots els Rus' emigraren".³⁴ En aquest cas, no tenim cap dret de seguir la interpretació medieval. El terme "varegs" fou suposadament introduït a la *Crònica Primària dels Rus'* a la fi del segle XI. S'adoptà com un mitjà per distingir entre els escandinaus que penetraren a l'Europa de l'est en els segles VIII-IX, els quals eren coneguts a Bizanci, els territoris àrabs i l'Europa occidental amb l'exònim 'Rus'/Rhôs', respecte dels varegs per excel·lència que aparegueren en l'àmbit historiogràfic únicament al segle XI.³⁵

Els investigadors ja han advertit la denominada polisèmia o significat múltiple del terme *Rus'/Rhôs* en els textos de l'alta edat mitjana: ells podien presentar-se com *ethnos* i grup social alhora.³⁶ Els noms escandinaus de l'elit dels Rus' a la *Crònica Primària dels Rus'* venen acompanyats en la cultura material amb nous elements que els escandinaus desconeixien a Escandinàvia, però que eren ampliament usats entre les tribus esclaves en el segle X. Com podem imaginar, el procés d'aculturació dels colons escandinaus a l'Europa de l'est, molt actiu i ràpid, culminà amb la formació d'un nou grup etno-social conegut com 'Rus'/Rhôs' a les fonts medievals.

Aquest procés històric pot veure's com una doble aculturació. Jo proposo entendre d'aquesta manera la informació de l'any 882 que ens ofereix la *Crònica Primària dels Rus'* en el següent passatge: "Oleg es va establir com a príncep a Kiev, i declarà que aquesta hauria de ser la metròpolis de les ciutats Rus'. Els varegs, esclaus i altres que l'acompanyaven eren anomenats Rus'".³⁷ En primer lloc, al segle IX i fins a la primera meitat del X, podem constatar la formació dels Rus' com un grup etnosocial, resultat de l'aculturació dels escandinaus en l'ambient local esclau o finoúgric. En segon lloc, entre la fi del segle X i l'XI, els Rus' mateixos s'aculturaren principalment amb els polonesos orientals, una tribu eslava situada al voltant de Kiev, a l'àrea del Dnieper mitjà, que va acceptar encabir-se sota el nom imposat de Rus'.³⁸

34. *The Russian Primary Chronicle...*, p. 59 (6370 [862]).

35. Elena MELNIKOVA, Vladimir PETRUKHIN, "Скандинавы на Руси и в Византии в X-XI веках: к истории названия «варяг»", *Славяноведение*, 2 (Moscou, 1994), p. 56-68.

36. Elena MELNIKOVA, Vladimir PETRUKHIN, "The Origin and Evolution of the Name Rus'. The Scandinavian in Eastern-European Ethno-Political Processes before the 11th Century", *Tor*, 23, (Estocolm, 1991), p. 203-234.

37. *The Russian Primary Chronicle...*, p. 61.

38. *The Russian Primary Chronicle...*, p. 62 (6406 [893]). Vegeu: *the Polyanians, the last of whom are now called Rus'*.

És molt probable que la forma de l'exònim 'Rus'-Rhôs' derivi de l'antic nòrdic germànic *rōts-/drōts* ("remer"). El terme, primerament, podria haver estat una autodesignació dels grups d'escandinaus que penetraren el nord de l'Europa oriental. Més tard, aquest hauria estat manllevat per les tribus locals fineses sota la forma *ruotsi*. Posteriorment, es va transmetre als eslaus que l'adoptaren amb la forma *Rous*.³⁹ El mateix procés "exonímic" es pot veure quan Liutprand de Cremona, a mitjans segle x, utilitza el nom *Nordmannos* per designar els Rus' (*Rusios, quos alio nos nomine Nordmannos apellamus*), amb una simple referència a la regió de la qual ells vingueren cap al Mediterrani (*a positione loci*): *lingua quippe Teutonum 'nôrd' aquilo, 'man' autem dicitur homo, unde est Nordmannos 'aquilonares homines' dicere possumus*.⁴⁰

En la història dels Rus', primerament molt actius en l'espai, podem observar els processos de sedentarisme de territorialització. El principal valor de la població regional de l'Europa oriental, incluent-hi els Rus' com queda reflectit en les fonts escrites, esdevingué una *terra*. La Terra dels Rus' inicialment només encabia les possessions centrals de la dinastia Ryurikida a la regió del Dnieper mitjà – els territoris de Kiev, Chernigov i Pereiaslav, circumdatats per diferents grups ètnics. En el segle x, la posició destacada a la regió dels Rus', moldejats com i escandinaus en origen, s'oposava a les tribus locals esclaves de l'est d'Europa: els drevlys, radimichs, drehovis, severis i volonis, juntament amb altres tribus no esclaves de les quals en tenim notícia gràcies a la "Crònica Primària dels Rus'". El cronista que s'establí a Kiev com en l'*omphalos mundi*, descrivia diferents "cercles superposats" de caràcter ètnic al voltant de la Terra dels Rus'.⁴¹ En general, respecte dels Rus' entre els segles xi i xiii, podem constatar a la Crònica una idea central que articula l'orientació de valors de la Terra dels Rus' pel que fa a les seves fronteres multiètniques: una coexistència paral·lela. Tal com declara la Crònica, aquesta relació era tributària, per bé que sense cap element de control administratiu o polític.

L'oposició entre Kiev com a Terra dels Rus' (*Rus'kaya Zemlya*) i els altres territoris portà a una conseqüència important per a l'Europa de l'est. M'agradaria recalcar que, d'acord amb les fonts existents, particularment les cròniques, la població d'altres terres de l'Europa de l'est que no pertanyien a la regió de Kiev – Galítzia, Volínia, Novgorod i la Terra de Vladímir-Súzdal, la que després seria Moscòvia – no es consideraven ni s'anomenaven com a Rus' fins als segles xiii-xiv.⁴² En primer lloc, el valor de la pròpia "Terra" consistia en la dominació mental del conjunt regional de valors o "identitat". Posteriorment, el concepte de la "Terra dels Rus'" començà a dominar a la Crònica i

39. Vegeu, exemple: Vilhelm THOMSEN, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the Origin of the Russian State*, James Parker and Co., Oxford – Londres, 1877.

40. LIUTPRAND CREMONENSIS, "Antapodosis", *Liudprandi Cremonensis Opera omnia*, ed. Paolo CHIESA, Brepols, Turnhout, 1998, p. 10 (1.11), 131 (5.15).

41. *The Russian Primary Chronicle...*, p. 52, 53, 55 (*sine anno*).

42. Henryk PASZKIEWICZ, *The Origin of Russia*, G. Allen and Unwin, Londres, 1954; Henryk PASZKIEWICZ, *The Making of the Russian Nation*, Darton, Longman & Todd, Londres, 1963.

substituí pas a pas els sistemes locals dels valors altmedievals de les regions europees de l'est.

Al mateix temps, el terme Rus' tenia el significat consolidat en el camp del dret regional i internacional. Dins del còdex legislatiu de la Terra dels Rus' del segle XI, *Pravda Ruskaya* ("La justícia rutènica" o "la veritat [llei] dels Rus'"), al primer paràgraf, no només distingia entre un Rus' (*Rusin*) i un eslau (*Slovianin*) com dos grups socials diferents, sinó que els dos grups també tenien diferents drets.⁴³ Més tard, el terme *Rus(s) in/Ruthenus* que s'usava ampliament a la baixa edat mitjana de l'Europa de l'est fou un tipus de "sociònim" amb un significat clarament vinculat a la jurisdicció i protecció del poder dels prínceps Ryuríkides. Diferents terres de l'Europa de l'est podien usar el terme *Rus'* i *Ruses/ Rus(s)ins* com un terme jurídic especial per descriure els seus subjectes en les relacions internacionals. Els tractats internacionals de Smolensk amb Riga i Gotlàndia del primer quart del segle XIII protegien cada persona provinent de l'Europa de l'est sota la jurisdicció dels Ryuríkides com a *Rusines*, que s'oposava a un *Latinin* ("llatí")⁴⁴ en el context de l'oposició general *Rus/Lantinsky yazyk*, és a dir *ethnos* llatí, tot i que Smolensk no pertanyia a la Terra dels Rus' *sensu stricto*. De manera similar, un nadiu de l'Europa occidental que esdevingués membre de la comunitat urbana a l'Europa de l'est podia oficialment considerar-se *Ruthenus/Rusin*.

En aquest mateix període, la població de la Terra Galítzia-Volínia començà també a figurar progressivament en diferents textos no només com a gent de Galítzia, Volodymyris o Peremyshlianis, sinó com a gent de Rus', especialment quan eren esmentats a costat de "forasters" de veritat, els polonesos i hongaresos, els quals, per la seva part començaven a anomenar-los permanentment '*Rutheni/Rusiny/Rus*'.⁴⁵ Aquest tipus d'identificació també era present en la tradició hongaresa i polonesa, atesa la seva posició fronterera a l'Europa de l'est. Els reis d'Hongria Béla al 1189 i Andreu II al 1205 s'anomenaven a si mateixos, respectivament, *Galaciae Rex* i *Galitiae Lodomeriaequae Rex*, cosa que no impedia que quan combatien la terra de Galítzia-Volínia, enprenguessin *expeditionem in Russiam* (1188), *in Ruthenia* (1264) o *exercitu contra Ruthenus* (1205-1245). Puc proposar només una explicació: els territoris de Galítzia i Volínia, que no eren Rus' *stricto sensu*, havien estat governats per la dinastia Ryuríkida, la qual estava vinculada amb el mapa mental de la Terra dels Rus' i Kiev. De fet, per la població local el terme *Rutheni/Rusiny* era un exònim típic que fou acceptat com una autodesignació únicament a partir del segle XIV.

43. *If a man kills a man: then a brother avenges a brother, or a son avenges a father, or a cousin, or a nephew; if no one takes revenge, then 80 'grivnas' for the murdered; if he is a knyaz's man or knyaz's official, if he is a 'rusin', or a grid', or a merchant, or a boyar's official, or a mechnik (swordsmen), or an exile, or a 'slovenin', then 40 grivnas for the murdered. The Laws of Rus' - Tenth to Fifteenth Centuries*, ed. Daniel KAISER, Charles Schlacks, Salt Lake City, 1992, p. 20-34.

44. *Смоленские грамоты XIII-XIV веков*, eds. Tatyana SUMNIKOVA, Vladimir LOPATIN, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, 1963, p. 10-13.

45. Serhii PLOKHYY, *The origins of the Slavic nations: premodern identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 61.

Com podem veure, diferents parts de l'Europa oriental que es trobaven sota el control del Ryuríkides i els seus colons podien presentar-se a si mateixos en les relacions exteriors com a *Rus/Rusines* i, consegüentment, havien estat considerats com a Rus' en el panorama internacional. Es pot comparar això amb la situació històrica en què molts immigrants de diferents províncies de l'Imperi rus o de l'Unió soviètica anaven a Europa i els Estats Units en els segles XIX i XX i, aleshores també eren oficialment comptabilitzats com a "russos", o popularment considerats com a tals per la gent d'aquells llocs, tot i que els seus orígens ètnics fossin uns altres.

Obviament, els noms "Rus'" i "Russes" (els *Rus(s)ines*) durant l'edat mitjana eren molt inestables i ambigus amb un significat de diferents nivells. A vegades els investigadors contemporanis utilitzen el terme "la Rússia" i "els russos", relacionats amb l'actual estat i nació russos, per descriure el conjunt de la població de l'Europa oriental medieval i les polítiques locals. Aquesta terminologia no pot ser considerada correcta en l'ambient acadèmic. Aquest terme "paraigües" crea una perspectiva històrica equivocada, confonent diferents tradicions lingüístiques, ètniques i culturals, cosa que intensifica els problemes polítics moderns i reforça una enverinada percepció de la història en la consciència popular. Tal com mostren les fonts històriques, els termes "Russia/russos" (*Rossiya/Rossiyane*) podia aplicar-se només a l'organització política de l'estat moscovita i la seva població a partir de la fi del segle XV i inicis del XVI.⁴⁶

Te sentit que ens plantegem una important pregunta: Què va passar amb la Terra dels Rus' després de mitjans segle XIII, quan Kiev fou capturada pels Mongols?⁴⁷ Necessitem, abans de respondre, capbussar-nos breument en la historiografia. La historiografia russa argumenta que les "Cròniques" al·ludeixen a la Terra dels Rus' en sentits "estricte" i "ampli" fins i tot en els segles XI-XII. El sentit estricte comprendria únicament la regió del Dnieper mitjà, i tenia Kiev com a centre. La Terra dels Rus' en sentit ampli s'estendria cap a les regions més llunyanes controlades pels Ryuríkides o, el que és el mateix, tota l'Europa de l'est.⁴⁸ Tanmateix, aquest concepte s'hauria de considerar només com una deformació imperial de la història. Com ja s'ha destacat abans, el terme "Terra dels Rus'" s'usava originàriament per referir-se a la Terra de Kiev. És només després que s'estengué cap a altres territoris de l'Europa oriental com el seu sentit "ampli". Quan i com tingué lloc aquesta evolució?

La història de l'expressió "Terra dels Rus'" pot ser vista com una espècie de *translatio imperii*. Inicialment fou emprada com un mitjà d'apropiació i divisió del patrimoni de Kiev entre Galítsia-Volínia i Vladímir-Súzdal. Es pot acceptar que els prínceps de Galítsia-Volínia estengueren el concepte Rus' als seus reialmes quan prengueren possessió

46. Respecte a l'ús d'aquests termes, vegeu, per exemple: Boris KLOSS, *О происхождении названия "Россия"*, Rukopisnye Pamjatniki Drevnej Rusi, Moscou, 2012. També vegeu: Aleksandr GRISHCHENKO, "Rus'-Rossiia and russkie-rossiane, and russkii-rossiiskii in the Catalogue of the Kievan Metropolitans by St. Demetrius of Rostov", *Slověne, International Journal of Slavic Studies*, 3/1 (Moscou, 2014), p. 102–119.

47. Vegeu per exemple: Serhii PLOKHU, *The origins of the Slavic nations...*, p. 59.

48. Arseniy NASONOV, "Русская земля" и образование территории древнерусского государства историко-географическое исследование, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, 1951, p. 6, 26–27.

de la tradicional Terra dels Rus' al voltant de Kiev a mitjans segle XIII. Com a resultat, Galitzia i Volínia adoptaren el nom de Rus' abans que Vladímir i Moscòvia, ja cap al 1240-1260. Pel que fa a Vladímir i Moscòvia, el procés d'assimilació s'assolí únicament entre 1340 i 1450.⁴⁹ Tanmateix, en ambdós casos les cròniques donen testimoni de què la competició pel patrimoni de la Terra dels Rus' i Kiev començà ja a la fi del segle XII.⁵⁰

El fet que el procés de “translació del Rus fos més ràpid a la terra de Galitzia-Volínia s'explicaria per la història de l'ús extern de l'exònim “rutens” i “Rutènia”, el qual havia estat aplicat a aquests territori i població pels seus veïns occidentals. Això no obstant, aquest procés es va interrompre amb la incorporació de les terres de Galitzia i Volínia al regne de Polònia i el Gran Ducat de Lituània en el segle XIV. Dins d'aquestes dues entitats polítiques, entre els segles XIV i XVI, les poblacions locals de Volínia i Galitzia començaren a anomenar-se oficialment *Ruthenes/Rusiny*. El procés de consolidació de la noblesa polonesa comportà el sorgiment del concepte *gente Ruthenus, natione Polonus*, formulat per Stanisław Orichovius-Orzechowski (1513-1566).⁵¹

El procés de “translació dels Rus'” a la terra Vladímir-Súzdal i Moscòvia fou més lent i complicat. El llarg procés anà acompanyat del progressiu sorgiment d'un fort concepte ideològic que comportà unes conseqüències políticament importants per l'Europa de l'est. A causa d'aquesta translació, Moscòvia i la seva societat van començar a veure's com “la Terra dels nous Rus'/Rússia”. Això influí profundament a la autoconsciència i la identitat baixmedieval de Moscòvia, així com també la política internacional a l'Europa de l'est.

L'anàlisi del text comunment anomenat *Història de la Ruïna de la Terra dels Rus'*⁵² ens ajuda a mostrar aquesta transformació, que només culmina a la segona meitat del segle XV. Normalment els acadèmics consideren aquest text, sense gaire fonaments, com la màxima fita de la literatura russa del període mongol primerenc, datada entre els anys 40 i 50 del segle XIII.⁵³ Aquesta cronologia ha estat àmpliament acceptada i rarament discutida.⁵⁴ Tanmateix, els nombrosos anacronismes que es troben dins la *Història* i la

49. Per aquesta discussió vegeu: Serhii PLOKHY, *The origins of the Slavic nations...*, p. 67-68, 70, 75; Charles HALPERIN, “The Concept of the Russian Land from the Ninth to the Fourteenth Centuries”, *Russian History*, 2 (Leiden, 1975), p. 29-38; Omeljan PRITSAK, “Kiev and All of Rus’: The Fate of a Sacral Idea”, *Harvard Ukrainian Studies*, 10/3-4 (Harvard, 1986), p. 279-300.

50. *Лаврентьевская летопись...*, p. 391 [6693 (1185)].

51. Andrzej WALICKI, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood. Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kosciuszko*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1989, p. 6.

52. La publicació del text i la discussió es troba a: Yuriy BEGUNOV, *Памятник русской литературы XIII века...*; Michel GORLIN, “Le dit de la Ruine de la terre russe et de la mort du grand-prince Jaroslav”, *Revue des études slaves*, 23/1-4 (París, 1947), p. 5-33; Alexandre SOLOVIEV, “Le Dit de la ruine de la terre Russe”, *Byzantion*, 22 (Brussel·les, 1953), p. 105-128; Philipp WERNER, “Über das Verhältnis des Slovo o pogibeli russkoj zemli zum Zitie Aleksandra Nevskogo”, *Historische Veröffentlichungen. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 5 (Berlin, 1957), p. 7-37.

53. Sobre aquest tema vegeu: Georgiy VERNADSKY, “The Mongol Impact on Russia”, *Readings in Russian Civilization*, Thomas RIHA (ed.), University of Chicago Press, Chicago, 1969, vol. 1, p. 189; Dmitriy CIZEVSKII, *History of Russian Literature: From the Eleventh Century to the End of the Baroque*, Mouton, La Haia, 1960, p. 138; Stephen BAEHR, *The paradise myth in eighteenth-century Russia: utopian patterns in early secular Russian literature and culture*, Stanford University Press, Stanford, 1991, p. 68-69.

54. Vegeu la darrera publicació russa amb una bibliografia gairebé exhaustiva que tracta diferents temes dins de la “Història” excepte la seva cronologia real: Anton GORSKIY, “Проблемы изучения «Слова о погибели Руская

seva dependència d'altres texts moscovites compilats indubtablement en els anys 50 del segle XV, demostren que la *Història de la Ruina de la Terra dels Rus'* només podia haver estat escrita a la segona meitat del segle XV, com un manifest de l'agressiva política imperialista moscovita.⁵⁵ Clarament s'entreveuen els canvis en l'orientació de valors de la societat moscovita o Rússia en comparació amb la societat de Kiev o Rus'. Primer de tot, aquest canvi afectà a les fronteres de la Terra dels Rus' i a l'actitud envers les ètnies, societats i estats circumdants.

La "Història" descriu la Terra dels Rus' i les seves fronteres. No obstant això, les fronteres que descriu no eren les que la Terra dels Rus' tenien fins al segle XIII. Per primera vegada, el text rus descriu la Terra dels Rus' en un sentit "ampli", com també ho feien els cronistes moscovites del segle XV. El text presenta límits imaginats que estaven en possessió de totes les branques de la dinastia Ryuríkida en el territori de l'Europa de l'est que, d'acord amb l'autor medieval, devien pertanyer als Ryuríkides moscovites. El territori del principat moscovita havia estat presentat en la *Història* com una nova Terra dels Rus'. Des d'aleshores, en els textos baixmedievals la "nova Terra dels Rus'" dels moscovites dominants substituï la noció de la Terra dels Rus' basada a Kiev.

El text també oferia una nova visió de *l'orbis gentium* i es fonamentava en els nous principis axiològics de l'organització de l'entorn multiètnic. Tots els pobles veïns devien tremolar davant dels prínceps moscovites i espantar-se del seu poder militar. És evident que els nous principis estan vinculats a la idea de la dominació política i l'agressió militar. Aquest enfocament polític s'ha de veure com un fet absolutament estrany respecte a l'actitud de la *Crònica Primària dels Rus'* i l'orientació de valors del període de Kiev pel que fa a la història de l'Europa de l'est.

Clarament, les idees principals de la *Història de la Ruina de la Terra dels Rus'* foren formulades sota l'impacte de la voluntat de venjança històrica i reflectien el concepte de ressentiment polític i nacional després de la invasió mongol.⁵⁶ Habitualment, els acadèmics suposen que els trets imperials de l'estat rus i la consciència russa sorgiren només cap al 1552, després de l'annexió dels khanats de Kazan i Àstrakhan, a la riba del Volga.⁵⁷ Tanmateix, una ideologia similar ja havia aparegut mig segle abans, a la segona meitat del segle XV, i més concretament als seus darrers anys, dotada d'una significació de "pseudoreconquesta" pels Ryuríkides moscovites. En aquest moviment, les intencions del poder moscovita (l'imaginari de les elits de Moscòvia) i la societat

земли» (К 750-летию со времени написания)», *Труды Отдела древнерусской литературы*, 43 (Sant Petersburg, 1990), p. 18-38.

55. Vegeu l'anàlisi a: Aleksandr MUSIN, "„Погибель земли Руськой”. Средневековый словарь его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII-XVI вв.", *Colloquia Russica, sèrie II*, 4, (Cracòvia, 2018), p. 128-136.

56. Vegeu: Geoffrey HOSKING, "The Russian national myth repudiated", *Myths and Nationhood*, Geoffrey Hosking, George SCHÖPFLIN (eds.), Hurst & Company, Nova York, 1997, p. 198-210.

57. Vegeu, per exemple: Andreas KAPPELER, *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, Beck, Munic, 1992; Geoffrey HOSKING, *Russia and the Russians: A History from Rus to the Russian Federation*, Penguin, Londres, 2001; Sergei BOGATYREV, "Reinventing the Russian Monarchy in the 1550s: Ivan the Terrible, the Dynasty, and the Church", *The Slavonic and East-European Review*, 85 (Londres, 2007), p. 271-293.

moscovita (cal remarcar que la *Història de la Ruina de la Terra dels Rus'* fou escrita en la perifèria de Moscòvia i no era un assumpte del poder central) hi convenien a la perfecció. Es consolidaren pel ressentiment com a punt de partida del procés polític i històric de formació de la nació russa baixmedieval i moderna. Aquest procés es va endegar per suprimir totes les altres identitats que existien en l'Europa de l'est medieval. Es podria dir, doncs, que el significat de l'expansionisme moscovita no es va orientar cap al futur, sinó cap al passat.

De forma manifesta, hi hagué al darrere un programa polític moscovita per unificar l'Europa de l'est mitjançant la força militar i reescrivint el passat, del tal manera que Kiev fos reemplaçada per Moscu. Aquesta intenció va ser explícitament expressada per Dmitri Volodimerov, el tresorer i ambaixador del gran príncep Ivan III Vasilyevich durant la reunió amb Stanisław Hlebow, representant del gran duc Alexandre Jagelló, el 5 de març de 1504. Hi argumentava que la nova Terra dels Rus' (en un sentit "ampli"), incloent-hi els límits occidentals que aleshores pertanyien a l'estat de Lituània, des de bon començament havien estat patrimoni dels prínceps moscovites: "La Terra dels Rus', és patrimoni nostre des dels nostres antecessors, (...) no només les ciutats i districtes que ara es troben sota el nostre poder, sinó que tota la Terra dels Rus', amb Kiev, Smolensk i altres viles que [el gran duc Alexandre Jagelló] domina sota el seu poder a la Terra de Lituània, és la nostra herència des del passat i els nostres antecessors amb l'ajut i voluntat de Déu (...)"⁵⁸ Comença la reclamació de Moscòvia sobre Kiev com un lloc de memòria i origen de Moscòvia.⁵⁹

En aquest relat, els noms ètnics jugaren el paper d'exònims típics, no només com un mitjà per la consolidació social basada en la nova orientació de valors. De la mateixa manera, el terme "russos" començava a aplicar-se als nous grups ètnics i socials recentment inclosos en l'engranatge polític moscovita. En conseqüència, la nova política moscovita de "Rus'ificació" dels nous súbdits començava a influenciar sobre la identitat regional. L'èxit dels grans prínceps moscovites en crear una identitat 'nacional moscovita' sobre els pobles conquerits a les altres terres dels Rus' s'explica fàcilment. Aquells qui acabaven sota el control moscovita no sols es sotmetien a les obligacions dels seus senyors moscovites, sinó que gradualment esdevenien assimilats dins de l'emergent societat moscovita imperial i forçats a assumir una nova identitat: habitants de Novgorod, Tver' i

58. *Памятники дипломатических сношений...*, vol. 1, p. 460. Aquesta maniobra, segons la historiografia soviètica, ha estat considerada de la següent manera: Els prínceps de Moscou, per primer cop en l'àmbit internacional publicament declararen que *the main objective of its policy in Eastern Europe is to unite under the authority of the Moscow princes throughout the national territory of Old Russian nationality*. La Unió Soviètica, després de la segona guerra mundial, per primer cop inventà el artificios concepte historiogràfic de l'"antiga nacionalitat russa", a fi d'autoritzar la pressió nacional de país per crear una "nova població soviètica" i justificar les adquisicions territorials forànies de l'expansió moscovita dels segles XV-XVI. Vegeu: Boris FLORYA, "Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение", *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства : Киевская Русь и исторические судьбы*, Valentin PASHUTO, Boris FLORYA, Anna KHOROSHEVICH (eds.), Nauka, Moscou, 1982, p. 172.

59. Vegeu aquestes idees afines a: Jaroslaw PELENSKI, "The Origins of the Official Muscovite Claims to the Kievan Inheritance", *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*, Jaroslaw PELENSKI, East European Monographs, Boulder, Col., 1998, p. 77-101.

Riazan, a poc a poc però pas ferm, esdevenen moscovites⁶⁰, és a dir, russos. La mateixa política fou emprada durant la conquesta i incorporació d'Ucraïna i Bielorússia a l'estat de Moscòvia i imperi de Sant Petersburg entre els segles XVII i XIX.

Cap al segle XV, Rus' esdevé decisivament un polítim vinculat a la formació de una nova identitat etnoreligiosa (confessional) sobre el territori de Moscòvia que es projectava cap al passat històric. Això permeté als prínceps moscovites portar una política expansionista ideològicament justificada. Diria que el concepte de Rus' era usat pels Ryuríkides moscovites per aplicar una 'neteja ètnica' del paisatge cultural de les terres frontereres nacionals, mitjançant la "gran narrativa" i una política demogràfica. Com a base de la nova identitat, havia estat escollida la reinterpretació de l'*origo gentis*. Es defensava, així, un comú origen altmedieval entre grups de pobles de l'Europa de l'est que, en realitat, eren etnogràficament diferents.

Caldria destacar que la mitificació activa i la reinterpretació del passat ètnic per necessitats polítiques havia estat inevitablement continuada per una reescriptura massiva de les "Cròniques russes" a Moscòvia i fins i tot, mitjançant falsificacions. Com a resultat d'això, els antics privilegis de Novgorod que consideraven els prínceps com a senyors de la ciutat i no com els seus sobirans, en les obres dels intel·lectuals moscovites s'havien transformat, en el segle XV, en permanents traicions de Novgorod contra els Ryuríkides i apostasies del cristianisme ortodox.⁶¹ Aquesta campanya ideològica culmina a mitjans segle XVI amb la *Istoriya o Kazanskom tsarstve* ("Història del Regne Kazan"),⁶² que de manera absurda declarava que els Ryuríkides eren des de bon principi els prínceps eslaus de Novgorod, Vladímir i Moscou, mentre que la comunitat de Novgorod hauria traït els seus prínceps nadius, inventant una nova dinastia provinent dels varegs (*sic*).

La tradició moscovita de l'"imaginari de les elits", els quals permanentment reescriuen la història no es veia limitada per una política interna. Afectava també a la política internacional i es fonamentava en coincidències històriques paral·leles i falses dels noms. Per exemple, durant les negociacions amb l'ambaixada polonesa de Stanislaw Kryski, el 1578, els representants russos defensaren que el príncep "Svyatoslav regnava a Pereyalsavets sobre el Danubi [a l'any 967-970]⁶³ que actualment és Vednajben" (és a dir Viena, un nom que clarament prové del llatí *Vindobona*).⁶⁴ Així doncs, les noves reivindicacions territorials de la Terra dels Rus' venien acompanyades automàticament per nous mites històrics.

60. Thomas NOONAN, "Forging a National Identity: Monetary Politics during the Reign of Vasili I (1389–1425)", *Culture and identity in Muscovy, 1359-1584*, Ann KLEJMOŁA, Gail LENCHOFF (eds.), IC-Garant, Moscou, 1997, p. 496.

61. Vegeu, per exemple: *Московский летописный свод...*, p. 81-82 (6678 [1171]); *Львовская летопись...*, p. 282 (6979 [1471]).

62. *Казанская история...*, p. 54-55, 179. Sobre la història del text vegeu: Edward KEENAN, "Coming to Grips with the Kazanskaya Istoriya: Some Observations on Old Answers and New Questions", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, 9/1-2 [31-32] (Nova York, 1964-1968), p. 143-183.

63. *The Russian Primary Chronicle...*, p. 84-85.

64. Vegeu els documents a: Biblioteca Nacional de Rússia (Sant Petersburg), Departament de manuscrits, Q.IV.33, fol. 32v-33; Arxiu estatal rus d'antigues actes (Moscou), fons 79, inventori n.1, f. 381, 384.

Tal com podem jutjar, el concepte de “Tercera Roma” no fou un “moment central”⁶⁵ pel desenvolupament polític i cultural de Rússia. Aquestes argumentacions es posaven al descobert, no per l’herència bizantina, ans per les ambicions polítiques dels Ruríckides moscovites i el sentiment de ressentiment de la societat moscovita, basat en la revisió del passat. Ja s’ha posat en evidència que la identitat eslava oriental i l’afinitat ètnica jugà un paper marginal en el desenvolupament de la significació Rus/unitat rusa.⁶⁶ El rol dels factors religiosos en la consolidació de l’Europa oriental sota els Ruríckides moscovites durant la fi del segle XV i el principi del XVI també fou un fet marginal. Això es podria explicar pel cisma de 1448-1560/1589 entre l’església moscovita i el patriarcat ecumènic de Constantinoble,⁶⁷ el qual disposava del seu propi metropolità ortodox sobre els territoris de l’Europa central i oriental, amb la seu metropolitana a Kiev. Per a Moscou era més important ser “la nova Kiev” que no pas “la nova Roma”.

Durant molts anys els investigadors han debatut el significat del nacionalisme rus, la seva absència com a factor crucial en la història de Rússia i la seva suposada contradicció amb el caràcter imperialístic de l’estat rus.⁶⁸ Tanmateix, no hi hagué cap diferència primordial entre l’Imperi, l’estat nacional i la nació en la història de Rússia. La construcció de l’Imperi ha de ser interpretada com la via de consolidació nacional, la qual comprèn la implementació de la “russificació” en la creació imperial i la “Rus’ificació” en el camp de la construcció nacional.⁶⁹

Com a resultat, l’imperialisme rus es pot descriure com una expansió assimiladora o un expansionisme que assimila (expansió del tipus assimilatiu). El seu element particular consisteix en créixer en paral·lel de l’estat nacional, basat en les ambicions dinàstiques i la mentalitat nacional. Ambdós elements van ser formats ideològicament cap a la segona meitat del segle XV. Posteriorment, la idea dinàstica del nacionalisme rus va ser substituïda per la imperial, assumida per l’escenari rus, soviètic i postsoviètic.⁷⁰

65. Marshall POE, “Moscow, the Third Rome: the Origins and Transformations of a ‘Pivotal Moment’”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49 (Ratisbona, 2001), p. 412-429

66. Vegeu, per exemple: Nicholas RIASANOVSKY, *Russian identities: a historical survey*, Oxford University Press, Nova York, 2005.

67. Respecte d’aquest tema, vegeu: Konstantinos PITSAKIS, “À propos des actes du Patriarcat de Constantinople concernant la proclamation de l’Empire en Russie (XVIe siècle): survivances et souvenirs de la terminologie et de l’idéologie impériale constantinopolitaines”, *Da Roma alla Terza Roma. IX Seminario internazionale di Studi Storici, Campidoglio, 21-22 aprile, 1989, L’idea di Roma a Mosca, secoli XV-XVI*, Pierangelo CATALANO (ed.), Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 1989, p. 87-138; Basile LOURIE, “The Idea of the Muscovite Autocephaly from 1441 to 1467”, *Between the Worlds: the Age of the Jagiellonians*, Florian ARDELEAN, Christopher NICHOLSON, Johannes PREISER-KAPPELLER (eds.), Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2013, p.121-128.

68. Per aquest debat, vegeu: Robert KAISER, *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*, Princeton University Press, Princeton, 1994; Rogers BRUBAKER, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, John HALL (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 272-305; Dawid ROWLEY, “Imperial versus national discourse: the case of Russia”, *Nations and Nationalism*, 6/1 (Londres, 2000), p. 23-42.

69. Per un concepte similar, vegeu: Vera TOLZ, *Russia (Inventing the nation)*, Times Newspapers Limited, Londres, 2001.

70. Respecte d’aquest tema, vegeu: Henry HUTTENBACH, “The origins of Russian imperialism”, *Russian imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Taras HUNCZAK (ed.), Rutgers University Press, New Brunswick, 1974,

Malgrat això, la principal contradicció de la història imperial i nacional russa és la contradicció entre el caràcter limitat regionalment dels valors bàsics expressats dins del concepte “Rus’/Terra dels Rus” i el caràcter interregional i internacional de l’organització política de l’Imperi. Aquesta contradicció inevitablement porta a la fallida de la idea imperial d’Europa de l’est en diferents períodes històrics.

Com a conclusió, trobem dins de la història de l’Europa de l’est medieval diferents comunitats que expressaren, de maneres diverses, els seus valors etnoregionals o “identitats”. Aquests valors tenien característiques regionals, estaven vinculats a la regió o a la terra segons la noció medieval de *terra*. Aquestes comunitats eren ben reals. No sabien que en el segle xx la comunitat científica les designaria com “imaginades”. Al costat d’aquestes comunitats, trobem alhora l’“imaginari” de les elits, que també existia. Aquestes elits podien generar una política agressiva i expansionista. Creien que renovaven i mutaven el passat històric vinculat a l’*origo gentis*. De fet, aquestes elits van crear i inventar una nova “tradició” que suprimia i reemplaçava la memòria històrica dels pobles veïns, la qual era diferent des del punt de vista ètnic i etnològic. La història de l’edat mitjana no es pot descriure sense l’etnicitat i la nacionalitat de caràcter regional que trobem present en l’activitat de les comunitats regionals, que sens dubte exercia el paper d’*ethnos* medieval. Aquestes etnicitat i nacionalitat divergien profundament dels conceptes actuals de nació i nacionalisme i no poden tractar-se des de la perspectiva contemporània. Els elements particulars del cas d’estudi de Moscòvia consistien en coincidències plenes d’intencions en l’imaginari de les elits i la societat local que basaven les seves activitats en el sentiment de ressentiment. La “Gran nació russa” com una fraternitat dels russos, bielorusos i ucraïnesos inventada posteriorment en el marc d’aquesta dinàmica té tot el dret de ser considerada com una “comunitat imaginada”.

p. 18-44; Paul BUSHKOVITCH, “The Formation of a National Consciousness in Early Modern Russia”, *Harvard Ukrainian Studies*, 10/3-4 (Harvard, 1986), p. 355-376; Paul BUSHKOVITCH, “What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917”, *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*, Andreas KAPPELER, Zenon KOHUT, Frank SYSYN, Mark VON HAGEN (eds.), Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto, 2003, p. 144-161. No obstant això, Paul Bushkovitch testimonia aquest canvi només durant el govern de la dinastia Romanov i especialment amb Pere el Gran, quan havien tingut uns “coneixements pràctics” dels Rurikides moscovites des de la fi del segle xv.

